

TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ YAŞAMA GEÇİŞTE KAMUSAL ALANIN DÖNÜŞÜMÜ

Muhammed Asım ÖNCEL¹

ÖZET

Kamusal alan kavramı, vatandaşların siyasal tartışma ve müzakerelere katılımını sağlaması açısından demokrasi için büyük bir öneme sahiptir. Kamusal alan, siyasal tartışmaların devletin ve iktidarın kontrolünden bağımsız bir şekilde yapıldığı, aynı zamanda eşit ve özgür katılımlı bir ortam olduğu müddetçe güçlü bir meşruiyet kaynağı sunar. Türk siyasal hayatında demokrasiye geçişin önemli bir boyutunu da kamusal alandaki dönüşüm oluşturmaktadır. Tek parti döneminde "aşkın" olarak kurumsallaşan devlet yapısı ve çok zayıf bir sivil toplumun varlığı kamusal alanın sınırlarının oldukça daralmasına neden olmuştur. Bu dönemde kamusal alan, yalnızca devlet elitine özgü bir sosyalleşme aracı olarak ortaya çıkmaktaydı. Çok partili yaşama geçişin ilk yıllarında ise halkın kamusal alanda aktif olduğu ve siyasal tartışmalara yoğun ilgi gösterdiği bir ortamdan bahsedilebilir. Bu değişimin unsurlarının ve nedenlerinin incelenmesi Türk siyasal yaşamı ve demokrasi tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada, Türkiye'nin demokrasi tecrübesinin önemli bir dönüm noktası olan çok partili yaşama geçişin ilk yıllarında, kamusal alanın nasıl bir dönüşüm geçirdiği incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan, Demokrasi, Türk Siyasal Hayatı, Çok Partili Yaşama Geçiş

TRANSFORMATION of the PUBLIC SPHERE in the TRANSITION to MULTI-PARTY LIFE in TURKEY

ABSTRACT

The concept of public sphere is of great importance for democracy in terms of enabling citizens to participate in political discussions and negotiations. The public sphere provides a strong source of legitimacy as long as it is an environment with equal and free participation, where political debates are held independently of the control of the state and power. An important aspect of the transition to democracy in Turkish political life is the transformation in the public sphere. The state which institutionalized as "transcendental" in the single-

¹ Muhammed Asım Öncel, Araştırma Görevlisi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, moncel@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8396-4072.

party period and the existence of a very weak civil society caused the boundaries of the public sphere to narrow considerably. In this period, the public sphere emerged as a socialization instrument unique to the state elite. In the first years of the transition to multi-party life, it can be mentioned that citizens were active in the public sphere and showed great interest in political discussions. Examining the elements and causes of this change is very important in terms of Turkish political life and our democracy history. In this study, it is examined how the public sphere underwent a transformation in the first years of the transition to multi-party life, which is an important turning point in Turkey's democracy experience.

Keywords: *Public Sphere, Democracy, Turkish Political Life, Transition to Multi-Party Life*

1. GİRİŞ

Kamusal alan kavramı özellikle son yıllarda siyaset bilimciler tarafından sıkça kullanılan ve önemli bir kavram olagelmiştir. Ülkemizde de 1990'lı yıllardan itibaren bu kavramın akademik ve gündelik kullanımı oldukça artmıştır. Kavrama yönelik bu artan ilginin temelleri, kamusal alanın demokrasi ve çoğulculukla ilişkisinde aranabilir. Demokrasinin “halkın kendini yönetmesi” anlamına gelen klasik tanımının çok yetersiz olarak kabul edildiği günümüz tartışmalarında, demokrasiyle bağlantılı olarak kimlik, özne, çoğulculuk ve tanınma gibi kavramlara sıkça referans verilmektedir. Bahsedilen bu tartışmalarda kamusal alan, kimi zaman siyasal özelliklerin inşa edildiği, kimi zaman da farklı kimliklerin tanındığı ve çoğulculuğun kabul edildiği bir alan olarak ortaya çıkar. Bu nedenle kamusal alan, modern demokrasi tartışmaları açısından oldukça kritik bir konumdadır.

Kant'ın çalışmalarına kadar geri götürebilecek olan bu kavram, modern dönemde Rawls, Habermas, Arendt ve Sennett gibi önemli isimler tarafından kullanılmıştır. Bu bağlamda birçok kamusal alan teorisi ve modelinin varlığından söz edilebilir. Bu çalışmada kamusal alan kavramına dair farklı teoriler ve modellemeler, kavramın genel bir çerçevesini sunabilmek adına tartışılacaktır. Ancak çalışma boyunca kamusal alandan bahsettiğimizde tam olarak neyden bahsettiğimiz anlaşılabilmesi adına kavramın genel bir tanımını yapmayı ve kapsamını çizmeyi de gerekli görüyoruz. İlk olarak kamusal alanı kısaca siyasal tartışma, düşünce ya da eylemlere aracılık eden bir ortam olarak tanımlayabiliriz. Burada bahsedilen ortamın fizikî bir alan olması gerekmez; sanal ya da soyut bir ortam da kamusal alan olarak tanımlanabilir. Kamusal alandan bahsedilebilmesi için bir diğer gereklilik de bu alanın devlet iktidarından bağımsız olarak ortaya çıkması ve iktidarın bütüncül bir denetiminden uzak olmasıdır. Bahsettiğimiz bu

unsur, kamusal alana eşit ve özgür katılım prensipleriyle ilişkili olarak; çoğulculuğun ve demokratik meşruiyetin temelini sunar.

Çalışmanın diğer boyutu, kamusal alanın Türkiye’nin siyasal tecrübesindeki yerine ilişkindir. Özellikle kendi demokrasi tecrübemizin önemli bir ayağı olan çok partili yaşama geçiş sürecinde kamusal alanın nasıl bir dönüşüm geçirdiği büyük bir merak uyandırmaktadır. Tek partili dönemde devletin “aşkın” bir yapıda kurumsallaştığı, sivil toplum oldukça zayıf olduğu ve kamusal alanın sınırlarının oldukça dar olduğu bir yapıdan rahatlıkla söz edilebilir. Bu yapı içerisinde vatandaşların aktif olarak kamusal alanda görünür olduğu bir ortamdan bahsetmek ise oldukça güçtür. Demokrasiye geçişin ilk yıllarında ise siyasal katılımın genişlemeye başladığı ve kamusal alanın dönüşmeye başladığı iddia edilebilir. Bu bağlamda çalışma boyunca aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır: Demokrasiye geçişin ilk yıllarında kamusal alanda neler değişti? Demokrat Parti’nin mecliste muhalefet yapabildiğini gören vatandaşlar daha geniş katılımlı bir kamusal alana sahip oldu mu? Muhalefetin varlığı ve kamusal alanın dönüşümü CHP üzerinde nasıl bir baskı yarattı?

2. KAMUSAL ALAN TARTIŞMALARI ve TÜRKİYE

Kamusal alan literatürü içerisinde birçok farklı yaklaşım ve modelden bahsetmek mümkündür. Bu kavramla ilgili bir sınıflandırmaya gitmek gerekirse, Benhabib’in kamu alanı tasnifini kullanabiliriz (Benhabib, 1996: 238). Arendt’in “agonistik” kamusal alan yaklaşımı, liberallerin görüşünü temsil eden “legalistik” model ve son olarak Habermas’ın “söylemsel kamu alanı”ndan oluşan bu sınıflandırma, kavramın Batı’daki gelişimini izleyebilmek adına oldukça faydalıdır.

Arendt’in “agonistik” yaklaşımında kamusal alan, insanların itibar görmek ve birbirlerine üstünlük kurmak adına rekabet ettiği, kahramanlığın ve seçkinciliğin öne çıktığı bir yer olarak tanımlanır. Bu modelin tam tersi olan “birleşimsel” modelde ise, insanların uyum içinde hareket ettikleri bir alan ortaya çıkmaktadır (Arendt, 1994: 47-58). Arendt’in bahsettiği bu ayrımın modern döneme ait bir ayrım olmadığı belirtmek gerekmektedir. “Agonistik” ve “birleşimsel” modeller Yunan şehir devletlerinin siyasal deneyimlerine karşılık gelmektedir. Modern anlamda iktidar, meşruiyet ve kamusal alan arasındaki ilişkiyi daha net şekilde inceleyebilmek için liberal kamu anlayışına karşılık gelen “legalistik” modele bakmak gerekmektedir (Benhabib, 1996: 242-243).

Liberal kamusal alan modeli, meşruiyeti en önemli sorun olarak gören siyasal bir kültüre karşılık gelir (Benhabib, 1996: 243). Liberal

görüŖ, meŖruiyeti sağlayabilmek adına özgürlük ve eŖitlik gibi temel prensiplerin yanında tarafsız kamusal alan fikrini de ele almaktadır (Yükselbaba, 2011: 234). Liberal modeldeki tarafsızlık ilkesinin ana nedeni, vatandaşların kamusal alanda belirli bir iyi anlayışı üzerine uzlaşamayacakları düşüncesidir. Bu nedenle liberal düşünürler iyi anlayışlarına dayanan argümanların kamusal alanda sınırlanması gerektiğini savunmaktadır. Ackerman kamusal diyalogun nötrlüğünü “iletiŖim kısıtlamalarına” dayanarak kurgulamayı amaçlamaktadır. Bu yaklaŖıma göre vatandaşların yapması gereken bir ahlâkî hakikat üzerine anlaşmaya çalıŖmak yerine, bunu hiç gündeme getirmemektir. Böylelikle kamu diyaloguna konu olan sorunun, üzerine anlaşılan öncüllere çözüme kavuşturulması hedeflenmektedir (Ackerman, 1989: 16). Ackerman’da gördüğümüz “iletiŖim kısıtlamaları”nın bir benzerini Rawls’ta görmek de mümkündür. Rawls kamusal akıldaki diyalogların mümkün olduğunca kapsamlı doktrinleri barındırmaması gerektiğini iddia etmektedir. Bu iddiasının temelinde de vatandaşların iyi anlayışları üzerinde uzlaşamayacakları fikri yatar (Rawls, 2019: 258-259). Bu bağlamda liberal kamusal alan modelinin uzlaŖıya varmak için daha pratik ve ince bir zemine yaklaŖtığını görmekteyiz. Bu modelin bir baŖka özelliği de siyasal iliŖkileri, hukukî iliŖkiler modeli üzerinden düşünerek dar bir zaviyeden ele almasıdır. Liberal modelin nötrlük kaygısı bunun en temel sebebi olarak gösterilmektedir. Benhabib bu durumun modern siyasal anlayışımızda belirli sınırlamalara tekabül ettiğini iddia eder: “*Ne var ki modern, çoğulcu, demokratik toplum koŖulları altında bile, politika ‘nötrlük’ten baŖka bir Ŗeyle ilgilidir. Demokratik politikalar, iyi ile adil, ahlaki ile hukuki, özel ile kamusal arasındaki mevcut ayrımlara meydan okur, bunları yeniden tanımlar ve yeniden tartıŖır. Zira bu ayrımlar, modern devletlerde toplumsal ve tarihsel mücadelelerin ürünü olduklarından, içlerinde tarihsel uzlaŖmaların sonuçlarını barındırırlar.*” (Benhabib, 1996: 247)

Burada son olarak bahsedeeğimiz kamusal alan modeli Habermas’ın söylemsel modelidir. Habermas, Avrupa’da ortaya çıkan burjuva kamusalılığını inceledikten sonra, buradaki kamusalılığı modern topluma evirmeye çalıŖır. Bunu da kendi söylem kuramı üzerinden inşa eder (Habermas, 2004: 95). Söylemsel modelin liberal modelden önemli bir farkı kamusal diyalogun prosedürlerine odaklanarak, kapsamını geniş tutma çabasıdır. Liberal modelde gördüğümüz, ahlaki görüşlerin ve bu görüşler üzerine tartıŖmaların kamusal alanda yer almaması söylemsel model için geçerli değildir. Öte yandan Habermas söylemsel modeliyle modernist bir katılım anlayışı sergiler. Bu anlayıŖta kamusal alan, agonistik modelde gördüğümüz gibi, siyasal seçkinlerin itibar

mücadelesine sahne olan alan değil; vatandaşlara genel toplumsal kararlar üzerinde söz hakkı tanıyacak prosedürlerin oluşturulması olarak anlaşılır (Benhabib, 1996: 251). Habermas söylemsel kamusal alan yaklaşımını şu sözlerle ifade etmektedir: “*Kamusal alan kavramıyla, herşeyden önce, toplumsal yaşamımız içinde, kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabildiği bir alanı kastederiz. Bu alana tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmıştır. Özel bireylerin kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış olur.....Yurttaşlar ancak, genel yarara ilişkin meseleler hakkında kısıtlanmamış bir tarzda, yani toplanma, örgütlenme, kanaatlerini ifade etme ve yayınlama özgürlükleri garantilenmiş olarak tartışabildiklerinde kamusal bir gövde biçiminde davranmış olurlar. Bu tür bir iletişimin daha genel bir kamusal gövde içinde gerçekleşmesi, bilginin muhataplarına aktarılmasını ve onların etkilenmesini mümkün kılacak özgül araçları gerektirir. Günümüzde gazeteler, dergiler, radyo ve televizyon kamusal alanın iletişim araçlarıdır.*” (Habermas, 2004: 95)

Burada sorulabilecek önemli sorulardan bir tanesi kamusal alana dair bu tartışmaların Türkiye için ne ifade ettiği. Elbette Türkiye’nin demokraside ve kamusal alanda kendine özgü bir tecrübesi olduğunu belirterek başlamalıyız. Avrupa’da burjuva içinde başlayan kamusalılık tecrübesi Türkiye’de yaşanmamıştır. Habermas’ın 17. ve 18. yüzyılda salonlarda ve kahvehanelerdeki toplantıları ile edebî kamuyu geliştirdiğini söylediği burjuva sınıfı (Habermas, 2002) Osmanlı’da mevcut değildi. Ancak burjuvazinin eliyle oluşturulmasa dahi Osmanlı’da bir kamusal alanın var olmadığından bahsedemeyiz. Çaha’ya göre, 17. ve 18. yüzyıllarda özel alanın toplumsal alana tahvili süreci başlamış ve İkinci Meşrutiyet sonrasındaki özgürlük ortamında farklı siyasi fikirler dillendirilebilir olmuştur. Bu dönemde “düşünce suçu” gibi bir kavram henüz oturmadığı için kamusal alanda tartışılan düşünce ve fikir yelpazesi oldukça geniştir (Çaha, 1998: 88). Ünüvar da Osmanlı’da siyasi tartışmalar ve temsil arayışı kapsamında kahvehanelerde temsilî bir kamunun geliştiği iddia etmektedir (Ünüvar, 1998: 192).

Öte yandan kamusal alanın ülkemizde Osmanlı’dan bu yana bir gerilim içerisinde var olduğunu söylemek gerekir. Bu gerilimin ana kaynağı kamusal alan kavramının liberal (bazı sınırlamalar içerse de) modelinin ve özellikle söylemsel modelinin gerektirdiği modern birey anlayışının Türkiye’de tam yerli yerine oturmamasından kaynaklanır. Cumhuriyet modelinin normatif ilkelerinden olan “*egemen özne olarak devlet ve devlet egemenliği söylemi*” ve “*devlete karşı ödevler ve sorumluluklar temelinde tanımlanmış, ancak sınırlı haklara sahip*

cumhuriyet vatandaşı anlayışı” (Keyman, 1998: 68), eşit ve özgür katılımlı kamusal alan düşüncesi ve buradaki tartışmaların demokratik meşruiyetin temelini sağlaması fikri ile çelişir. Başka bir deyişle Türkiye’de kurumsallaşmış olan devlet merkezli *aşkıncı* anlayış ile birey merkezli siyaset anlayışının yaşadığı gerilim kamusal alan tartışmalarının belirleyici noktası olmaktadır. Osmanlı’dan bize miras kalan aşkın devlet anlayışı, erken cumhuriyet döneminde Kemalizm’le birlikte ideolojik bir boyuta geçmiş olsa da aşkıncılık baki kalmıştır (Heper, 2015: 88). Tek parti döneminin sona ermesinden günümüze kadar birey merkezci yaklaşımın alanını genişlettiğini ve sivil toplumun geliştiğini söyleyebilirsek dahi siyasi kültürümüzde devleti aşkın görme eğilimimizin sonlandığını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle kamusal alan Türkiye’de bu iki farklı anlayışın gerilimi içinde var olmaktadır. Siyasi kültürümüzde devleti algılayış tarzımız aynı kaldığı sürece de kamusal alan gerilimli yapısını sürdürecektir.

3. TEK PARTİ DÖNEMİ MİRASI

Cumhuriyet’in ilanı, Türk siyasi yaşamında birçok değişimi beraberinde getirmekle birlikte, en temelinde bir rejim değişimini ve daha önemlisi rejimin dayanağının değişmesini temsil etmektedir. Osmanlı’da yönetimin temel dayanağı din ve saltanat iken; Cumhuriyette ise ulus ve vatan kavramlarına vurgu yapılmaktadır (Karpas, 2015: 43). Bu zihniyet değişiminin temellerini Atatürk’ün düşüncelerinde bulmak mümkündür. Atatürk, Osmanlı’da egemenliğin sultanın şahsına ait olduğu yönetim biçimini meşru ve makul olarak görmüyordu (Türk Tarih Kurumu, 1997: 287). Osmanlı’daki kötü gidişatı yönetim biçimine bağlıyor ve artık egemenliğin kayıtsız şartsız halka ait olması gerektiğini savunuyordu (Heper, 2015: 92). Egemenliğin halka ait olması aynı zamanda Osmanlı’dan farklı bir halk tanımı da gerektirmekteydi. Cumhuriyetle birlikte Osmanlı’daki farklı statülere sahip tebaa anlayışından, eşit hak ve özgürlüklere sahip yurttaş anlayışına geçiş amaçlanmaktaydı (Aybay, 1998: 37). Bu yurttaşlık anlayışı, herkesin eşit hak ve ödevlere sahip olduğu, toplumsal farklılıkların üzerinde bir üst kimliği gerektirmekteydi. Kuramda etnik, dinî, kültürel ve dilsel farklılıklar bu üst yurttaş kimliği için engel değildi. Zira 1924 Anayasası’ndaki Türklük ibaresi etnik bir kimlikten çok yurttaş kimliğini ifade etmekteydi. Bu nedenle kendisini Türk olarak gören herkes Türk sayılmaktaydı (Bilgin, 1998: 142).

Erken cumhuriyet yıllarında rejim değişimi ve bu rejime uygun bir yurttaş anlayışı, önemli bir değişime işaret etmekteydi. Bu dönemin kuşkusuz kayda değer diğer özelliği ise devleti merkeze alan bir modernleşme anlayışıdır. Erken cumhuriyet yıllarında Atatürk’ün temel

düşüncelerinden biri, gelişme potansiyeline inandığı halkı, çağdaş uygarlık düzeyine çıkartmanın gerekliliği idi. Ancak eğitilmemiş olarak gördüğü halkın kandırılması ihtimaline karşılık, reformların “yukarıdan aşağıya” doğru yapılması gerektiğine inanıyordu (Heper, 2015: 94). Halk Fırkası ise kendisini bu reformların ve modernleşmenin uygulayıcısı olarak görmekteydi. Bunun bir anlamı da kendisine yönelik muhalefeti reformları engellemekle suçlayabilmesiydi (Karpaz, 2021: 59). 1925’te Takrir-i Sükûn Kanunu’nun ilan edilmesinden sonra Türkiye’nin yönetim biçimi otoriter tek parti rejimiydi (Zürcher, 2015: 261). 1930’daki Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimden sonra ise CHP daha totaliter eğilimler göstermeye başladı. Bağımsız toplumsal ve kültürel örgütler yasaklanarak ülkenin düşünsel ve kültürel yaşamını denetim altına almak hedeflenmekteydi (Zürcher, 2015: 266-267). Bu dönemde siyasal kültür öğeleri devlet ve ulus kimliği doğrultusunda mobilize ediliyor ve Osmanlı’da çevre-merkez odaklı gelişmiş olan siyasal kültür ayrışması daha da derinleştiriliyordu (Çaha, 2000: 192).

Öte yandan tek parti rejimi toplumun sınıflardan değil; farklı meslek gruplarına müntesip bireylerden oluştuğunu düşünmüştür (Karpaz, 2021: 146). Bu durum bir yandan toplumu homojen bir yapıda kurma eğilimini gösterdiği gibi, diğer yandan da sınıf mücadelelerinin ortaya çıkartabileceği diğer partileri engellemeyi amaçlamıştır. Atatürk, çok partili yaşama geçiş denemelerinin her ikisinde de partilerin çıkarları savunmasını onaylamamış, bunun yerine düşünceleri savunmaları gerektiğini ifade etmiştir (Heper, 2015: 96). Ancak başarısız olan bu girişimler sonunda, farklı düşünceleri savunan siyasi partilerin ortaya çıkması Demokrat Parti’nin kuruluşuna kadar mümkün olmamıştır.

Tek parti döneminde demokrasinin ve dengeleyici bir muhalefet partisinin eksikliği CHP’nin otoriter yapısıyla birleştiğinde, Türkiye’de “*kamusal yaşamın daralma evresi*” başlamıştır. Bu dönemde bahsedebileceğimiz kamusalılık, yalnızca devlet elitinin elinde olan bir alan olarak karşımıza çıkar. Farklı dernekler, vakıflar, siyasi partiler ve medya oluşumlarının varlığına müsaade edilmemesi, kamusal alanın daraldığının en önemli göstergesidir (Çaha, 1998: 86). Bu bağlamda tek parti döneminde vatandaşlar tarafından siyasi tartışmaların yürütüldüğü, fikirlerin sunulduğu ve taleplerin siyasilere iletildiği bir ortamdan bahsetmek oldukça güçtür. Bu durum basın tarafında da çok farklı değildi. Atatürk tarafından farklı siyasi fikirler sunması amacıyla kuruluşu desteklenen *Kadro Dergisi*, yayın yıllarında çok sert tenkit ve suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu tenkit ve eleştiriler sonrasında inkılapların partiye bağlı bir yayın organı ile savunulması fikri hâkim

olmuş ve 1933 yılında *Ülkü Dergisi* yayımlanmaya başlamıştır. Kadro Dergisi ise yayın hayatına başladıktan üç sene sonra 1935'te son sayılarını yayımlayarak kapatılmıştır (Parlatır, 2022).

Bu dönemde her ne kadar kamusal alan daralma evresine girmiş olsa da, asıl arzu edilenin geniş katılımı bir siyasal toplum olduğu iddia edilebilir. Özellikle Atatürk, hayatta olduğu dönemde hem çok partili yaşama geçilmesi için hem de farklı siyasi fikirlerin savunulması için birçok girişime ön ayak olmuştur. Bu girişimlerin başarısız olmasının sebeplerinden biri CHP'nin kendisini modernitenin ve reformların uygulayıcısı olarak görmesidir. Öyle ki bu girişimlerin her biri inkılapları tehdit ettiği gerekçesiyle eleştirilmiş ve sonlandırılmıştır. Kanaatimizce Atatürk kendi döneminde demokrasiyi ve çok partili sistemi CHP için dengeleyici bir unsur olarak görmekte ve arzu etmekteydi. Ancak iktidarı bırakmanın inkılapları sekteye uğratacağı düşüncesindeydi ve bu nedenle kendi döneminde devleti, geçici aşkın devlet olarak kurumsallaştırmayı hedeflemişti. Halk arzu ettiği düzeye geldiğinde ise aşkın devlete yer olmayacaktı (Heper, 2015: 119). Karpat da benzer şekilde, Atatürk'ün çoğulcu ve demokratik bir sistem kurmak amacıyla olduğunu, ancak; gerekli kurumsal temelleri atabilmek için geçici olarak güçlü bir yönetimin gerekli olduğuna inandığını iddia etmektedir (Karpat, 2015: 65). Atatürk'ün çoğulcu demokratik sistem arzusu ve geniş katılımı kamusal alan tek parti döneminde hayata geçememiştir. Türk siyasi tarihinde yalnızca devlet elitinin elinde olmayan daha geniş katılımı bir kamusal alanın varlığından bahsedebilmek için çok partili yaşama geçiş dönemini beklemek gerekecektir.

4. ÇOK PARTİLİ YAŞAMA GEÇİŞTE (1945-1950) KAMUSAL ALANIN DÖNÜŞÜMÜ

Demokrat partinin 7 Ocak 1946 tarihinde resmen kurulmasıyla başlayan çok partili yaşama geçiş süreci² belirsizliklerle dolu, biraz kaotik ve kimsenin ne olacağını kestiremediği bir dönemi ifade etmektedir (Koçak, 2018: 9). Öyle ki, bu dönemin önceki demokrasi girişimleri gibi başarısız olup olmayacağını kimsenin bilmesi mümkün değildi. Yıllar süren tek parti iktidarının bir neticesi olarak demokrasiye geçiş birçok krizi içinde barındırmaktaydı. Bu krizlerin en önemlisi,

---

² Bu dönemde kurulan ilk muhalefet partisi Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisidir. Ancak o dönemde İnönü dahil kimse MKP'yi pek ciddiye almamıştır. Toker MKP'nin Demirağ'ın verdiği ziyafetler sebebiyle "kuzu partisi" olarak anıldığını ifade etmiştir. Bkz. Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990, s. 45.

iktidar açısından ikinci partinin siyasî meşruluk krizi; muhalefet açısından ise iktidarın meşruluk krizi idi (Koçak, 2018: 12). Bu krizlerin yanında her iki parti ikilemler arasında bir iktidar mücadelesi vermek durumundaydı. Demokrat Parti, hürriyet ve demokrasi vurgusu yaparken sonunun Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi olmaması için mücadele etmeliydi. Cumhuriyet Halk Partisi ise bir yanda tabandan gelen demokrasi isteğini karşılamak ile iktidarını bırakmamak arasında bir ikileme sahipti. Demokrasiye geçiş süreci bu krizler ve ikilemler arasında bir dönüşümün dönemi idi. Kamusal alan da bu dönüşümün önemli parçalarından biri olarak öne çıkmaktaydı.

4.1. Türkiye’de Muhalefet ve Kamusal Alanın Şekillenmesi

Bu dönemde en basit ifadeyle kamusal alanın bir dönüşüme başladığı iddia edilebilir. Dönüşümün ilk boyutunu siyasi elitlerin hürriyet ve demokrasi fikirleri oluşturmaktadır. Tek parti döneminde halkın fikirleri ikincil plana atıldığından ve halkın devlet elitlerinin teşebbüsleri ile geliştirilmesinin gerekli görüldüğünden daha önce bahsetmiştik. Demokrasiye geçişle birlikte ise özellikle DP’li siyasetçiler, halkın görüşlerini ve fikirlerini birinci plana almış, sürekli halkın kendilerine desteklerinden ve demokrasi arzularından bahsetmişlerdir. Demokrat Parti’nin 7 Ocak 1947’deki birinci büyük kongresi parti mensuplarının hürriyet ve demokrasi özlemini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Oldukça geniş katılıma sahne olan bu kongrede sayısız konuşmacı söz alarak dilediği gibi konuşmuştur. Demokratik havanın oldukça etkin olduğu bu toplantıda içerik olarak da genellikle özgürlük ve demokrasiye vurgu yapılmıştır (Eroğul, 2003: 46-47). Samet Ağaoğlu bu kongrede konuşan ilk delege olarak düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Bizi buraya hürriyet hasreti topladı. Şahıs idaresine, zümre hakimiyetine son vermek kararı topladı.*” Aynı kongrede Denizli delegesi Fikret Başaran ise, “*7 Ocak tarihi hürriyet bayramıdır. Millet iradesi ile oynamak ateşle oynamaktır*” demişti (Ağaoğlu, 2013: 44).

DP’li delegelerin demokrasi ve hürriyet vurgusu, halktan gelen talebin siyasi söyleme dönüşmesi açısından oldukça önemlidir. Zira bu söylemler karşılığını DP’nin kalabalık mitinglerinde bulmuştur. Muhalefet yıllarında Türkiye’nin dört bir tarafında düzenlenen mitingler ve halkın bu toplantılara gösterdiği teveccüh, kamusal alanın dönüşmeye başlamasının bir göstergesidir. Halk bu mitinglerde kendi partilerini destekliyor ve hatta siyasilerle yüz yüze görüşerek taleplerini iletme imkanına sahip oluyordu (İşler, 2007: 148). Bu mitingler DP’li siyasetçiler tarafından demokrasi tarihinin önemli köşe taşları olarak görülmüyordu. Ağaoğlu 9 Ağustos 1949 tarihli İzmir mitingini şu sözlerle

anlatıyor: “9 Ağustos İzmir mitingi muhteşem oldu. Bugünü hep hatırlayacağım. Mahşerî bir kalabalık... Korkunç sıcak bir gün... Hükümet bütün yolları kapatmış. Ordu kıtai muntazıra (emre hazır kıta) halinde... Halkın tezahürleri, alkışları, uğultular... Demokrat Parti tarihinin, demokrasi mücadelesi tarihinin, İzmir tarihinin unutulmayacak bir tablosu...” (Ağaoğlu, 2013: 347)

Demokrat Parti, tek partili dönemden farklı olarak, halkı siyasal mücadeleye dahil eden bir tutuma sahipti. Kalabalık mitingler bunun için önemli bir yöntem olmakla birlikte tek yöntem değildi. DP'nin önemli uygulamalarından bir tanesi de milletvekilleri ve siyasetçileri halk için görülebilir ve ulaşılabilir yapmasıydı. Bu yöntemle birlikte, eskiden ulaşılamaz olarak görülen kişiler, halkla görüşmek ve oy toplamak amacıyla çamurlu yolları aşındırıyordu (Eroğul, 2003: 93-94). Bu bağlamda Demokratların alışlagelmiş devlet protokolünü aştığı iddia edilebilir. Ağaoğlu Demokratların bu yaklaşımını Menderes'in şahsiyetinde güzel bir şekilde açıklamaktadır: “Devlet otoritesini belirten kalelerden biri de merasim ve protokol! Devlet karşısında muntazam kitleler halinde dizilmiş halk görmek ister. Halkın içinde değil önündedir. Halbuki muhalefette olduğu gibi iktidarda da Menderes'le halk arasında herhangi bir merasim sınırı yoktu. Gittiği yerde hatta bazen devlet kavramı ile bağdaşması güç bir samimilikle halkın içine karışıyor, protokolün zincirleri bir anda kırılıp dökülüyordu. Tarihin hiçbir zaman inkâr edemeyeceği gerçek şu: Halk da Adnan Bey'i seviyordu. Bu halleri için seviyordu, kendi dilleri ile konuştuğu için, en ufak dertleri ile hemen ilgilendiği için seviyordu. Son yüzyılda Atatürk'ten sonra halkça Menderes kadar sevilmiş adam yoktur.” (Ağaoğlu, 2011a: 37)

Menderes'in halk tarafından sevilmesinin diğer sebepleri de iyi hitabeti ve karizmasıydı. Ağaoğlu'na göre halk, kalabalık meydanları yalnızca Menderes'in konuşmasını dinlemek için değil; aynı zamanda zarif duruşunu seyretmek için de dolduruyordu (Ağaoğlu, 2011a: 43). Bu bağlamda DP ile halk arasındaki kuvvetli bağın temellerini Menderes'in kişiliğinde bulmak mümkündür. Demokratlar belki de Menderes'ten etkilenecek halkla birebir iletişim kurma yolunu tercih etmişlerdir. Samet Ağaoğlu, anılarında Osman Bölükbaşı'ndan bahsederken aynı zamanda DP'nin halkla birebir konuşma politikasına da ışık tutmaktadır: “Demokrat Parti'nin kuruluş devresinde rolünü, hizmetini küçümsemek mümkün değil. Şehirlerin aydınlarından, tüccarlarından çok, esnaf ve işçisine, köylerin ağalarından çok, köylülerine yanaşmasını iyi biliyordu, sonra iyi konuşuyordu....1946'dan 1964'e kadar bu konuşmaların tek konusu da hürriyet.” (Ağaoğlu, 2011b: 47) DP'nin sadece şehirle sınırlı

kalmayan, taşra ve köylere ulaşmayı hedefleyen bu politikası daha önce halk tarafından tecrübe edilmiş bir şey değildi. Ağaoğlu halkın karşılaştığı bu manzarayı bir köylünün dilinden şöyle aktarıyor: “*Köyümüz sessiz bir yerd. Gelen yok, giden yok. Birdenbire insanlar çoğaldı etrafımızda. Herkes konuşur, söyleşir oldu. Şehirlere karışmak hevesi uyandı içimizde.*” (Ağaoğlu, 1972: 8)

Demokratların bu yöntemlerine halk da olumlu yanıt vermişti. Halk, muhalif partiyi heyecanla destekliyor, mitinglere ve tartışmalara aktif katılım gösteriyordu (Karpas, 2021: 257). Celal Bayar’ın Adana’yı ziyaretinde halk tarafından omuzlara alınması, halkın DP ileri gelenlerine teveccüh ile yaklaştığını göstermekteydi (Cumhuriyet, 1946). Halkın bu teveccühü yalnızca liderler ile sınırlı değildi. Köy ve kasabalarda bir araya gelen vatandaşlar Demokrat Parti şubeleri açarak, partinin teşkilatlanmasına da katkı sağlıyordu (Karpas, 2021: 248). Bunun yanında halkın miting ve protestolara aktif katılım sağlaması da oldukça önemliydi. 1946 seçimlerini protesto etmek amacıyla İzmir’de düzenlenen mitinge katılan binlerce vatandaş seçim sonuçlarını kabul etmediklerini beyan etmişti (Cumhuriyet, 1946).

Bu bağlamda halkın üzerine düşen görevi fazlasıyla yapıyor olması da kamusal alandaki dönüşümün ikinci boyutunu temsil etmektedir. Bu noktada vatandaşın DP’ye ve demokrasiye geçiş sürecine çok önemli iki katkısından bahsedilebilir. Birincisi, halkın DP etrafında toplanarak partiye sosyal hareket niteliğini kazandırmasıdır. Bilindiği gibi DP, meclis içinde yaşanan anlaşmazlıklar sonucu kurulmuş bir partidir. Kurucu üyelerinin üçü milletvekiliydi ve doğal olarak halktan kaynağını alan bir hareket olarak doğmamıştı (Karpas, 2021: 247). Ancak DP, halkın desteğini almaya başladıktan sonra partinin niteliği değişmiş oldu. Partinin henüz erken dönemde iktidar olmak için mücadeleye girişmesi de halkın zorlamasıyla gerçekleşti (Karpas, 2021: 260). Samet Ağaoğlu da anılarında Demokrat Parti’nin doğuş ve yükselişinde halk hareketinin önemine değinmektedir. Bu dönemde halkın yönetici kadroyu, yalnızca çok partili yaşama geçişe değil; yeni fikirlerin kabulüne de zorladığını belirtmektedir (Ağaoğlu, 1972: 12). Halkın bu sürece ikinci katkısı da siyasî hürriyetleri kullanabilecek düzeyde olduklarını devlet seçkinlerine kanıtlamalarıydı. 1946 yılındaki seçim için düzenlenen kampanyalarda halk, hararetle tartışmalara rağmen ağırbaşlı bir tutum sergileyerek düzen ve otoriteye saygı gösterdi. Kendileri ile görüşmeye gelen adaylara ve memurlara sorular yönelterek, tatmin edici cevaplar aradılar. Yurttaşların bu olgun ve ağırbaşlı tutumu, memleketin durumundan haberdar oluşu ve sağduyulu yaklaşımı, siyasetçiler için büyük bir sürpriz olmuştu (Karpas,

2021: 262). Ağaoğlu da DP'nin kuruluşu sırasında halkın maddi ve manevi seviyesinin ilerlemiş olduğundan bahsetmektedir. Okur yazar sayısının artışı, üniversite, yüksekokul ve liseden mezun olanların sayısındaki artış, düşünce kapılarının yavaş yavaş açılmasına sebep olmuştur. Böylelikle siyasal ve toplumsal konular ile halk arasındaki mesafe kapanmaya başlamıştı (Ağaoğlu, 1972: 13).

4.2. Kamusal Alandaki Dönüşümün CHP Üzerindeki Etkileri

Çok partili yaşama geçişte kamusal alanın geçirdiği bu dönüşümün önemli etkilerinden bir tanesi, mevcut iktidar üzerinde yarattığı baskıdır. Bu dönemde dönüşen kamusal alan ve halkın desteği DP'nin en önemli dayanak noktasıydı. Demokratlar halk desteğini kendi politik amaçları uğruna etkili bir şekilde kullanıyor ve CHP üzerinde baskı kuruyorlardı. Özellikle Recep Peker hükümetinin politikasına karşılık olarak kalabalık mitingler, DP'nin önemli kozlarından biri haline gelmişti. Bu mitinglerde muazzam bir kalabalık toplanarak, hükümetin antidemokratik tavrı eleştiriliyordu. Demokratların kahraman gibi karşılandığı bu toplantılar aynı zamanda hükümete bir ihtar anlamı da taşıyordu (Karpata, 2021: 282). Hükümet ve muhalefetin bu çekişmesinin ardından İnönü, Cumhurbaşkanı sıfatıyla 12 Temmuz Beyannamesi'ni yayınlamaya karar vererek hem tarafsızlığını ilan etti hem de çok partili yaşama geçişte kararlı bir duruş sergilediğini beyan etti. Hükümetin kendilerine sürekli baskı uyguladığını iddia eden Demokratlar için bu beyanname bir teminat değeri taşıdığı için oldukça sevindiriciydi. Diğer yandan İnönü, muhalefetin kanun dışı bir amaç gütmeyeceğine dair, hükümetin endişelerini de bertaraf etmiş gözüküyordu (Karpata, 2021: 289-290). Aynı senenin Kasım ayında düzenlenen CHP'nin Yedinci Büyük Kurultayı'nda söz alan İnönü, bu beyannamenin öneminden bahsederken halkın olumlu tutumunu da es geçmiyordu: "*Büyük halk yığınlarımız ve her iki partinin geniş ve masum kütlesi emniyet havasının doğmasından memnunluk gösterdi. Bence, beyannamenin salim zihniyetini yaşatacak ve her tarafta bulunabilecek dar düşüncelerin tesirini önleyecek asıl teminat, halkın bu karşılama tarzıdır.*" (Cumhuriyet Halk Partisi, 2014: 18) İnönü'nün bu sözleri demokrasiye geçiş sürecinde kamusal alanın yaşadığı dönüşümü gözler önüne sermektedir. Halkın siyasi yaşamda aktif rol oynadığı artık Cumhurbaşkanı tarafından da tasdik edilmiştir.

CHP'nin bu kurultayı dönüşüm sürecinin önemli bir noktasını temsil eder. 12 Temmuz Beyannamesi ve CHP'nin Yedinci Büyük Kurultayı öncesinde demokrasiye geçiş süreci iktidar ve muhalefetin amansız mücadelesi ile geçen bir dönemdi. Seçimlerde hile iddiaları, seçimlere katılmama, parti kapatma tehditleri gibi birçok krize sahne olan

bu dönemde demokrasi adına ümitlerin azalması muhtemeldi. Ancak Beyanname ve Büyük Kurultay’la birlikte CHP’nin de dönüşüme ayak uydurduğu iddia edilebilir. Kurultay’da demokrasiye geçişte kararlılık vurgusu ve parti içi demokrasinin kurgusu özellikle dikkat çekmiştir. İnönü konuşmasında demokrasi konusuna sıkça parmak basmıştır: “*Kurultay demokratik hayatımızın gelişmesi için esash tedbirler almış ve tavsiye etmiş olacaktır.*” (Cumhuriyet Halk Partisi, 2014: 21) İnönü’nün önderliğinde demokrasiye geçişi benimsemiş gözüken Kurultay üyeleri de demokratik usullerin önemine vurgu yapmışlardır. Kurultay başkanlık divanı seçimleri sırasında Ali Veziroğlu parti içi demokrasi konusuna değinmiştir: “*Memleket ve milletimizin bütün dertlerini burada dökecek olan ve çok ağır mesuliyetler taşıdığını müdrik bulunan Yedinci Büyük Kurultay, müsaadenizle, mevcut şekilleri ve hazır kalıpları tarihe gömerek, demokratik sisteme tamamen uygun esaslar üzerinde çalışacaktır.*” (Cumhuriyet Halk Partisi, 2014: 13) Faruk Çelebi de seçimlerin gizli oyla yapılması gerektiğini beyan etmiştir: “*Biz, buraya, eski teamülleri ortadan kaldırmak, demokratik usulleri partimizin içine yerleştirmek için geldik. Yüklendiğimiz mesuliyeti müdrikiz, gizli oydan başkasını kabul etmeğe taraftar değiliz.*” (Cumhuriyet Halk Partisi, 2014: 14)

Parti içerisindeki bu demokratik hava, CHP’nin dönüşümü kabullendiğini ve bu geçiş sürecinde önemli bir rol üstlenmesi gerektiğini beyan ediyordu. Aslen demokrasiye geçişin ve kamusal alanda yaşanan dönüşümün kaynağı halkın ta kendisiydi. DP de halkı siyasete katan politikaları sayesinde dönüşümde önemli bir rol sahibiydi. CHP ise artık tek parti döneminin halk üzerindeki olumsuz izlerini silmek istiyordu. Bu nedenle demokrasiye geçişi engelleyen parti olmak yerine halkın sesine kulak vermeyi tercih ettiler. Hatta birçok açıdan CHP’yi dönüşümün öncüsü olarak görüyor ve bunu sürekli dile getiriyorlardı. İnönü Kurultay’daki konuşmasında bunu açıkça dile getirmiştir: “*Memleketin hürriyet ve demokrasi yolunda genişlemesinde, Cumhuriyet Halk Partisi’nin çok hizmeti ve emeği geçmiştir ve geçmektedir. Bir muhalif siyaset taraflısı olarak ortaya atılmanın tarihî müşahedelerimizle güçlükleri meydandadır. Karşı partidekilerin hizmetlerini yükseltmelerini ve bundan gelen haklı memnuniyetlerini tabii buluruz. Bunlar sizin emeklerinizin kıymetlerinden hiçbir şey eksiltmez. Konu o kadar feyizlidir ki, hepimize doyusya şeref temin edebilir. Tarih Türkiye’nin demokratik inkişafında siyasî muhalefetin emniyet içinde çalışma hâdisesini, Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktidar ve mesuliyet zamanına kaydedecektir.*” (Cumhuriyet Halk Partisi, 2014: 21) CHP’nin bu dönüşümü sadece Kurultay’daki söylemlerle sınırlı değildi. Kurultay’da

aynı zamanda basın, kültür örgütleri, devletçilik ve din öğretimi gibi konular üzerine tartışıldı. Kurultay, bahsi geçen konularda birçok değişikliği kabul etti. Böylelikle CHP, devrimci kimliğinden uzaklaşarak daha ılımlı bir pozisyona geçmiş oldu (Karpaz, 2021: 301).

5. SONUÇ

Modern kamusal alan kavramı, Arendt'in agonistik modeli, Rawls ve Ackerman'ın liberal modeli ve Habermas'ın söylemsel modeli etrafında şekillenmiştir. Arendt'in kavrama yaptığı en önemli katkı siyasal alanın kamusal alana hâkim olduğu görüşüdür. Ancak buna rağmen Arendt'in kamusal alan modeli modern siyasal durumumuzu anlatmak için birçok konuda eksiktir. Günümüzdeki kamusal alan tartışmaları ise liberal ve söylemsel modeli temel almaktadır. Rawls ve Ackerman'ın temsil ettiği liberal model, vatandaşlar arasında uzlaşmayı hedefleyen ve tarafsızlık ilkesini temel alan bir yaklaşım sergilemektedir. Bu modele göre kamusal alanda uzlaşmayı sağlayabilmek adına farklı iyi anlayışlarına dayanmayan argümanlar geçerli olmalıdır. Liberal kamusal alan düşüncesi, bu nedenle, farklı iyi anlayışlarını dışladığı ve çoğulculuğa izin vermediği konusunda eleştirilere tabi tutulmuştur. Liberal kamusal alanda sınırlanan ahlaki görüşlerin diğer her görüş gibi kamusal alanda yer alabildiği görüş ise Habermas'a aittir. Habermas'ın kamusal alan düşüncesi, fikirlerin çoğulculuğunu tanınması ve kamusal müzakereleri yasamanın bir sürecine dönüştürmeyi hedeflemesiyle güçlü bir meşruiyet zemini sunmaktadır. Bu nedenle bahsedilen modeller arasında en çok kabul gören kamusal alan düşüncesi Habermas'ın söylemsel modelidir.

Kamusal alanın demokratik rejimler için bir meşruiyet kaynağı olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda kavramın Türkiye'deki serüvenine dair belirli sonuçlara ulaşmak mümkündür. Özellikle Türkiye'deki devlet merkezli siyaset nedeniyle kamusal alan genellikle ikinci planda kalmıştır. Kamusal alanın özgün yorumları, bireyin özerk siyasal özne olmasının imkanını sorgulamaktadır. Ancak kendi siyaset geleneğimizde aşkın devlet anlayışı ve özerk birey arasındaki gerilim çoğunlukla devlet lehine işleyen sonuçlar doğurmuştur. Bu nedenle erken cumhuriyet döneminde halkın siyasete etkin katılımına aracılık eden bir kamusal alan anlayışının olduğunu iddia etmek zordur. Kamusal alanın bu dönemdeki görünümü siyasi ve bürokratik elitler arasındaki ilişkilerden müteşekkildir.

Türkiye'de çok partili yaşama geçiş, birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz bu değişimin en önemli unsurlarından biri, halkın siyasetin içine dahil olmasıdır. Bu durum tek parti döneminde "tekçi" ve

homojen olarak kurgulanan kamusal alanda önemli bir dönüşümün gerçekleştiğini gösterir. Demokrat Parti’nin halkı siyasetin içine dahil etme politikasının büyük katkısıyla gerçekleşen bu dönüşüm, Cumhuriyet Halk Partisi’nin de daha ılımlı politikalara geçmesiyle, varlığı herkesçe kabul edilen bir olgu haline gelmiştir. Ancak kanaatimizce dönüşümün en önemli aktörü, halkın kendisidir. Sürecin en başından itibaren demokrasi ve hürriyet arayışını istikrarlı bir şekilde sürdüren halk, kendisine düşen vazifeyi yerine getirmekten geri durmamıştır. Sadece miting alanlarını doldurmakla kalmamış; aynı zamanda siyasetçileri belirli politikaları uygulamaları konusunda baskılamıştır.

Kamusal alanda yaşanan bu dönüşüm Türkiye’nin demokrasi tecrübesinde önemli bir kırılmaya işaret etmektedir: Güncel kamusal alan tartışmalarında tecrübe ettiğimiz birey merkezci ve geniş katılımcı kamusal yaklaşımının bu dönemde yaygınlaşmaya başladığı iddia edilebilir. Tek parti döneminde elit kesime özgü olarak kurgulanan kamusal alan, çok partili yaşama geçilmesiyle birlikte önemli bir dönüşüme uğramıştır. Bu süreçle birlikte halk, artık siyasetin en önemli aktörlerinden biri olmuştur. Halk, seçme ve seçilme hakkının yanında kendisine sunulan bütün siyasi hakları sonuna kadar kullanarak politikada belirleyici bir konuma gelmiştir. Bunun sonucu olarak Türkiye’de kısıtlayıcı kamusal alandan, katılımcı ve çok kültürlü kamusal alana geçişin ilk adımı atılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ackerman, B. (1989). Why Dialogue?. *The Journal of Philosophy*. 86(1), 5-22.
- Ağaoğlu, S. (2011a). *Arkadaşım Menderes: İpin Gölgesindeki Günler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ağaoğlu, S. (2011b). *Aşına Yüzler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru*. Baha Matbaası.
- Ağaoğlu, S. (2013). *Siyasî Günlük: Demokrat Parti’nin Kuruluşu*. İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (1994). *İnsanlık Durumu*. (B. S. Şener, Çev.) İletişim Yayınları.
- Aybay, R. (1998). Teba-i Osmaniden T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?. A. Ünsal (ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları.

- Benhabib, S. (1996). Kamu Alanı Modelleri. *Cogito*, 8, 238-258.
- Bilgin, N. (1998). Cumhuriyet Fikri ve Yurttaş Kimliği. A. Ünsal (ed.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Cumhuriyet, (1946, Haziran 30), *Bayar'ın Adana'yı Ziyareti*, http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet/cumhuriyet_1946/cumhuriyet_1946_haziran_/cumhuriyet_1946_haziran_30_.pdf
- Cumhuriyet, (1946, Temmuz 26). *D. Parti'nin İzmir'de Dün Yaptığı Miting*, http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/GAZETE/cumhuriyet/cumhuriyet_1946/cumhuriyet_1946_temmuz_/cumhuriyet_1946_temmuz_26_.pdf
- Cumhuriyet Halk Partisi, (2022, Haziran 5), *Cumhuriyet Halk Partisi Yedinci Büyük Kurultayı*. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/842>
- Çaha, Ö. (2000). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*. Gendaş Kültür.
- Çaha, Ö. (1998). İdeolojik Kamusalın Sivil Kamusala Dönüşümü. *Doğu Batı*, 5, 73-93.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. İmge Kitabevi.
- Habermas, J. (2002). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (T. Bora ve M. Sancar, Çev.) İletişim Yayınları.
- Habermas, J. (2004). Kamusal Alan. M. Özbek (ed.), *Kamusal Alan*. Hil Yayın.
- Heper, M. (2015). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Doğu Batı Yayınları.
- İşler, E. İ. K. (2007). Demokrat Parti'nin Halkla İlişkiler Stratejileri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme: 1946-1960, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Karpat, H. K. (2021). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları.
- Karpat, H. K. (2015). *Türk Siyasi Tarihi*. Timaş Yayınları.
- Keyman, E. F. (1998). Kamusal Alan ve Cumhuriyetçi Liberalizm: Türkiye'de Demokrasi Sorunu. *Doğu Batı*, 5, 57-72.
- Koçak, C. (2018). *Türkiye'de İki Partili Siyasî Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): İktidar ve Demokratlar*, c. 2. İletişim Yayınları.

- Parlatır, İ. (2022, Haziran 1), Kadro. *TDV İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kadro>
- Rawls, J. (2019). *Siyasal Liberalizm*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*. Bilgi Yayınevi.
- Türk Tarih Kurumu (1990). *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünüvar, K. (1998). Osmanlı’da Bir Kamusal Mekân: Kahvehaneler. *Doğu Batı*, 5, 186-196.
- Yükselbaba, Ü. (2011). Kamusal Alan Modelleri ve Bu Modellerin Bağlıları. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 66(2), 224-271.
- Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İletişim Yayınları.